

Eszik Veronika

A magyar–horvát tenger mellék mint nemzetiesített táj

*Adalék az intézményesülő földrajztudomány és a nemzetépítés
kapcsolatához*

Jelen tanulmányban arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen szerepet töltött be a kollektív nemzeti képzeletben a magyar–horvát tenger mellék mint konstruált táj, vagyis olyan tájelem, amelynek imázsát társadalmi, politikai és kulturális folyamatok hozták létre.¹ E kép megteremtésében kiemelkedő szerepet játszott a 19. század második felében intézményesülő földrajztudomány, különösen – ismeretterjesztő és szaktudományos kiadványain keresztül – az 1872-ben alapított Magyar Földrajzi Társaság. A tenger mellék földrajzi definíciója² és tudományos leírása tehát egyfajta esettanulmányként is kezelhető: rámutat a magyar földrajztudomány nemzetépítésben betöltött sajátos szerepére.

A nemzeti szempontok alapján (újra)alkotott táj nemzetközi szakirodalma rendkívül gazdag. A magyar nemzetállam területi reprezentációi kapcsán leginkább Albert Réka és T. Szabó Levente munkáiból indultam ki, akik az Alföld, illetve Erdély kapcsán értekeztek arról a szimbolikus szerepről, amelyet egy táj a nemzeti önreprezentációban betölteni képes.³

Elemzésemben alapvetően két forrástípusra támaszkodom: korabeli sajtószövegekre, elsősorban a Fiumében megjelentetett *Magyar Tengerpart* című

¹ Ilyés 2010.

² A tenger mellék definíciója földrajzi értelemben sosem vált egységessé abban az értelemben, hogy a közjogilag Magyarországhoz tartozó területek külön földrajzi egységként jelenjenek meg. Mint látni fogjuk, olykor még „magyar szigettengerről” is szó esik, holott természetesen olyan területekről van szó, amelyek sohasem tartoztak a Magyar Királysághoz. Ez a tény alátámasztja a kutatók források relevanciáját, utóbbiak ugyanis arról fognak tanúskodni, mit jelentett a tenger mellék egyrészt a politikai elit, másrészt a közvélemény számára – a fogalom használata pedig bizonyos hatalmi igények kifejeződéseként is felfogható. Közjogi értelemben először Mária Terézia 1776-os adománya következtében beszélünk Magyar Tenger mellékről. A közigazgatási terület határai és neve az 1868-as magyar–horvát kiegyezés rendelkezései értelmében megváltoztak, ekkortól csak Fiume városa és közvetlen környezete tartoztak a Magyar Királysághoz, Magyar–Horvát Tenger mellék néven. A volt Magyar Tenger mellék további területei ettől fogva Horvát–Szlávonország részét képezték. E legszűkebb értelemben vett terület leírása: „Fiume területét kelet felől a *Recsina*, illetőleg *Fiumara* folyó völgye választja el Horvátországtól, nyugoton mesterséges határvonal Isztriától. [...] Isztria felé jóval fölebb esnék Fiume természetes határvonala. A prelucai öböltől, tehát a Quarnero valódi csúcspontjától kellene kiindulnia; a mesterséges politikai határvonal miatt területe is csekély, mindössze 19.57 km². Alakja a tengerparttól, mint alaponaltól, északkeletnek nyúló hegyes háromszög.” Sziklay–Borovszky (szerk.) 1900: 1.

³ Albert 1997, 1998, 1999, 2000; T. Szabó 2008.

hetilap cikkeire, valamint a Magyar Földrajzi Társaság népszerűsítő kiadványaira és a Társaság szakfolyóiratában, a *Földrajzi Közleményekben* megjelenő cikkekre. Előbbi volt az első igazán fontos magyar nyelvű lap a városban, és vállalt hivatása Fiume megismertetése az olvasók széles rétegeivel. Egyik főszerkesztője az a Fest Aladár volt, aki főgimnáziumi tanárként, tudósként, újságíróként, kulturáservezőként fáradhatatlanul a magyar kultúra fiumei meggyökereztetésén dolgozott, illetve munkásságával a magyar és az olasz kulturális élet között igyekezett közvetítő szerepet vállalni. Lapját nem tartotta el a fiumei magyar közönség – minden bizonnyal jelentős állami támogatással működött.⁴ A *Földrajzi Közlemények* a földrajztudomány eredményeinek népszerűsítését tűzte ki célul. Mindkét forrástípust alkalmasnak tekinthetjük tehát arra, hogy befolyást gyakoroljon a közvéleményre, esetünkben az alakuló nemzeti tájképzetekre. A Magyar Földrajzi Társaság kiadványai ma a tudományos ismeretterjesztés műfaji kategóriájába kerülnének. Jelen tanulmányban ennek a kategóriának a vizsgálatára vállalkozom, és nem elemzek olyan, a tájkonstrukciók és a nemzeti képzeletvilág szempontjából alapvető földrajztudományi forrásokat, mint például az iskolai földrajztankönyvek anyagait. Forrásaim döntően az 1870-es évek vége és az 1890-es évek közepe között keletkeztek – a kiegyezést követő két-három évtizedben kialakult az a beszédmód, ami elemzésem tárgyát képezi, az első világháborúhoz közeledve azonban jelentős változáson ment át. A nemzetiségekkel szembeni és a társország irányában is egyre erősödő magyarosító szándékok, a különböző nemzetépítő programok konfliktusainak kiéleződése, a megváltozott Balkánpolitika, majd a háborús készülődés olyan új feltételeket teremtenek, amelyek kifejtésére – egy rövid kitekintésen kívül – jelenleg nem lesz módom.

Edward W. Said programadó munkája óta szinte közhelynek számít, hogy a tér tudományos kutatása és megismerése az adott területen gyakorolt hatalom egyik alapvető eszköze, egyfajta „földrajzi erőszaktétel”, amely egyszerre látja el hasznos praktikus információkkal a hatalom gyakorlóit, és vesz részt a hatalomgyakorlás ideológiai igazolásában.⁵ Noha Said megállapítása elsősorban a gyarmati hatalom által kijelölt, elnevezett és e gesztusokon keresztül uralt térre vonatkozik, munkája, és néhány más, a *(post)colonial studies* körébe tartozó térelemzés módszertanát fel kívánom használni a hatalom helyeinek kialakításáról szólva. A politikai gyakorlatot és a nemzeti imaginációt egyaránt formáló földrajzi tudás Magyarország esetében is a nacionalizált tér megteremtésének egyik legfontosabb eszköze volt.

Erről tanúskodik a Földrajzi Társaság tevékenysége, de például az 1900-as párizsi vilákiállítás magyar pavilonja is, ahol Magyarország számos térképpel képviseltette magát. Az *Annales de Géographie* beszámolójából kiderül, hogy több intézmény is (a Magyar Királyi Földtani Intézettől a vízügyekért felelős Földművelésügyi Minisztériumig) bőséges térképanyagot állított ki. A kézzel színezett,

⁴ Fried 2001: 146.

⁵ Said 2000 (az angol eredeti megjelenési éve 1978).

grandiózus falitérképeket még felsorolni is sok. Az átnézetiek mellett egy sor speciális térkép is látható volt, elsősorban vízrajzi képek, ábrák az árvízvédelem és a folyószabályozás alakulásáról. A nagyobb szabású munkálatok, például a Vaskapu-szabályozás, külön térképet kaptak. A Körös–Tisza árterületéről a szabályozás előtti és az azt követő állapotot is bemutatta egy-egy térkép, de a Duna-, a Tisza-, a Vág- és a Dráva-szabályozás is külön térképeket kapott. A munkálatokról grafikonok, diagramok, statisztikák, leíró broszúrák voltak olvashatók, a cikk szerzője pedig elismerően jegyezte meg, hogy a vízrendezés a magyar mérnökök legnagyobb dicsőségére szolgál. További speciális térképeket is kiállítottak a mezőgazdasági termelésről, az artézi kutakról, a borvidékekről, a vízi- és gőzmalmokról, az erdőállományról, de még a honos és vándormadarakról is.⁶ A kartográfiai anyag mennyisége feltűnően fölülmúlta a legtöbb ország hasonló kiállítási anyagának mennyiségét. A legtöbb nemzet térképeit egy-egy bekezdésben sorolja fel a cikk, a magyarországiak felsorolása ellenben két és fél oldalt tesz ki. A bemutatott huszonnyolc ország közül csupán Oroszország vonultatott fel Magyarországnál több térképészeti munkát. A térképek mennyiségéből a területi reprezentáció jelentősége tűnik ki, jellegükből pedig világosan látszik, hogy a magyar állam képessége a természeti táj kultúrtájjá alakítására, másként fogalmazva, a természet megzabolázására, civilizálására különös hangsúlyt kapott. A kartográfiai anyag összeállítása tehát egyfajta civilizatorikus küldetésstudatról tanúskodik, amelyben a magyar állam szerepe a Kárpát-medence földrajzi viszonyainak tudományos felmérésében és alakításában egyúttal politikai súlyának kifejeződése is. Mint látni fogjuk, a magyar–horvát tengeremlék esetében mind a területi reprezentációnak, mind a tér tudományos leírásának hasonló tétjei vannak: alá kell támasztaniuk a magyarságnak a régióban betöltött vezető politikai szerepét.

A területi reprezentáció markáns vonása volt a magyar államterület természetes, szerves egységként történő bemutatása. Arjun Appadurai megfogalmazása szerint „egy nemzetállam a legitimitását a körülhatárolt területek közötti, folyamatos testként való, határozott jelenlétének intenzitására alapozza”.⁷ A kiegyezés utáni magyar állam a tengeremlék esetében ennek a legitimitásnak a megteremtésével küzdött. Egy olyan területről van szó ugyanis, amely a „folyamatos testhez” *corpus separatum*ként, tehát külön testként csatlakozott, nacionalizálása viszont politikai és gazdasági szempontból is kiemelten fontos volt. Éppen ezért a magyar–horvát tengeremléknek a tudományos és politikai konstrukciója afféle állatorvosi lóként is láttatható: az említett problematikus jelleg csak megkönnyíti a táj nacionalizálására tett kísérletek elemzését.

Mint Keményfi Róbert rámutat, a honi földrajz egyfajta centrifugális térszemléletet alakított ki, vagyis az állami teret a Kárpát-medencével azonosította, a központi államalkotó nemzet szállásterülete szemszögéből alkotta meg. Ennek a nyilvánvaló politikai okok mellett az a tudománytörténeti tény áll a háttérben, hogy

⁶ de Margerie–Raveneau 1900: 390–392.

⁷ Appadurai 2001: 16.

hiányoztak a nemzetiségi perifériákat érintő geográfiai alapkutatások.⁸ Ez a megállapítás azonban a báni Horvátországra vonatkoztatva nem igaz, sőt a magyar imperialisztikus hatalmi törekvések kapcsán a hivatalos Balkán-kutatások is korszakunkban kezdődtek meg, részben éppen Fiuméből kiindulva.⁹ Ennek az erőfeszítésnek az eredményeképpen egy sajátosan sokrétű konstruált táj jött létre, amelynek az alábbiakban három tájlemét kívánom bemutatni, követve a *Földrajzi Közlemények* egy tájleírásának szerkezetét:¹⁰ a liburni Karsztot mint sivár, szegény, vad és kulturálatlan vidéket; Fiumét mint kirakatvárost/második fővárost, illetve a magyar tengerpartot mint a táj nacionalizálásának legproblémásabb esetét.

Forrásaimban a Karszt és Fiume láttatása úgy is értelmezhető, mint a vidék-város, elmaradottság-modernitás, horvátság-magyarország fogalompárok dichotomikus szembeállítás, amelyben a magyar karakter mint a kultúrateremtés és a modernizáció letéteményese jelenik meg. Ez az értelmezés radikálisan eltér „az intenzíven használt autentikus paraszti múlt”¹¹ teremtette nemzeti tájértelmezések világától, ezért külön fejezetben tárgyalom a modernitás és a magyar karakter összekapcsolásának, illetve az ebben gyökerező vidék-város konfliktusnak a problémáit. Végül az utolsó fejezetben kitérek a bemutatott diskurzusok sérülékeny voltára, illetve a táj nacionalizálásának kudarcaira is.

A KARSZT, AVAGY A „RENDSZERTELEN HEGYEK”

A Karszt hegység a Fiumébe vezető út nehezen leküzdhető akadálya volt a korszakban, egyúttal ellenséges, idegen tájként jelenik meg a forrásokban. A róla szóló leírásokban gyakoriak az olyan jelzők, mint a sivár, szegény,¹² vad, kopár, száraz, élettelen, puszta, terméketlen vagy éppen síri.¹³ A *Földrajzi Közlemények* leírása figyelemre méltó módon egy olyan anekdotával magyarázza a mészkő-hegységre jellemző sajátos táj kialakulását, amellyel egyúttal értelmezési keretet is nyújt az olvasónak:

„Mi lehet az oka a karszt pusztaságának? Legyen megengedve első feleletül egy rövidke népmesét adni, mely a karszt vidéken divatozik. Midőn az Úristen megteremté a földet, megbánta, hogy a magyar Alföldet oly termékennyé teremtette. Előfogott tehát egy zsákot, tele szedte az Alpokon hegyekkel s megindult vele az Alföld felé. De hogy-hogy-nem, midőn ép ezen vidékre ért, a vállán kiszakadt

⁸ Keményfi 2010.

⁹ Hajdú 2003.

¹⁰ Havass 1878.

¹¹ Ilyés 2010.

¹² „A Karszt-szerű tájak mindenképpen szegények. Lépten-nyomon a kopár mészsíkla mered felénk [...]” Herman 1877: 55.

¹³ „A természet borzasztó vadságát csodáljuk rajta. A Karszton áthaladva óriási sírkertnek tűnik az egész vidék.” Havass 1878: 157.

vagy kioldódott a zsák s a hegy mag mind itt futott szanaszét. Azóta lennének itt oly össze-vissza túrt, szaggatott, rendszertelen hegyek.”¹⁴

Ahogy Albert Réka több ízben is kifejtette, erre az időszakra az Alföld szimbolikus jelentéstartalmaival való fölruházása már megtörtént – a Karszt szembeállításával az Alfölddel tehát egyértelmű értéktulajdonításnak tekinthető.¹⁵ A síkság és a hegyvidék szembeállításával nem is állt előzmény nélkül az etnicizált térről kialakuló diskurzusban: ahogy azt T. Szabó Levente a Felvidék, majd elsősorban Erdély kapcsán fejtegeti, a hegyvidék a síksággal ellentétben nemzetiségi perifériának számított, amelyet a magyar kultúra számára még meg kellett hódítani.¹⁶

A Karszt hegységet sem a földrajztudósok, sem az újságírók nem kísérelték meg beilleszteni a különböző nemzeti tájak közé, ellenkezőleg, olyan módon állították a tér nemzetiesítésének szolgálatába, hogy ellentétet képezzen a karakteresen magyarnak tekintett vidékekkel szemben. A mészkőhegység tehát a magyar Alfölddel szemben alsóbb rendű tájat képviselt, amely sem szépségben, sem hasznosságban nem fogható a rónához. A táj ezekben a szövegekben egyébként sem önmagában szép vagy értékes, hanem annak függvényében, hogy melyik nemzet vagy etnikum lakja azt. Azokat a vidékeket, amelyeket nem magyarok laknak, a nemzeti képzelet „legalább problematikusnak (ha nem visszatetszőnek vagy épp csúnyának) érzékeli”.¹⁷

Nem csupán a táj „kietlen, pusztai vidék, melyen nincs pont, mely [az utazó] szemét gyönyörködtetné”,¹⁸ hanem a lakói is szegények, elmaradottak. Két tényezőzt minden leírás kiemel: először is, hogy a létért való küzdelem, elsősorban a keservesen nehéz földművelés tölti ki a Karszton lakók életét; másodsorban, hogy településeik jelentéktelenek, lakásviszonyaik szegényesek, kezdetlegesek.

„A létért való küzdelem, melyet az ember a természet ellen folytat, talán sehol sem tűnik föl oly teljes ridegségében, mint a Karszt területein. De az ember, mihelyt a gyomra van fenyegetve, leleményes szokott lenni; itt is az. A községek házai, voltaképpen a házak, a melyek egy községet alkotnak, szétszórtan épülnek; az ember kevésbé társas lény, mert a szükség rászorítja arra, hogy viskóját oda építse, a hol a földből kicsikarhatja valahogy a táplálékot.”¹⁹

A vidék horvát települései gyakorlatilag említésre sem méltóak, legalábbis a vonatablakból nézve:

¹⁴ Rákóczy 1880: 288.

¹⁵ Albert 1999.

¹⁶ T. Szabó 2008: 133–134.

¹⁷ T. Szabó 2008: 158.

¹⁸ Rákóczy 1880: 289.

¹⁹ Herman 1877: 55.

„Dugaresa [...] jelentéktelen kicsiny helység. A házak fából vannak építve és náddal vannak fedve. A legközelebbi állomás Generalszki Sztol. Szintén jelentéktelen helység [...]. Harmadik állomás Touin. Kis helység. Következő állomás Ogulin, mezőváros 2000 lakossal.”²⁰

Még utóbbiról is azt olvashatjuk egy másik forrásban, hogy „kihalt katonai gyarmat”, és ez a szöveg az általános következtetést is levonja: „Mivel csomópontok nincsenek, önkénynt következik, hogy a terület belsejében élénkebb város nem lehet.”²¹ Havass Rezső – előbb a Magyar Földrajzi Társaság alelnöke, majd tiszteletbeli elnöke, valamint a Balkán felé irányuló magyar hatalmi törekvések egyik ideológusa – igazán szemet gyönyörködtetőnek kizárólag a magyar állam által épített vasúti állomásépületeket tartja, amelyek kivétel nélkül „csin, ízlés, tisztaság s czélszerű berendezésről tanúskodnak”.²² Nyilvánvaló, hogy az elsöre pusztán esztétikai ítéletnek ható megjegyzés ismét annak a nemzetállami politikának az elismerése, amely erőfeszítéseket tesz az államhatárain belül található terület homogenizálására, egyben egyfajta civilizatorikus felsőbbbségtudat megnyilvánulása is. Appadurai megfogalmazásában a nemzetállam „olyan eltérő apparátusok által, mint a múzeumok, falusi gyógyszertárak, a postahivatalok és rendőrállomások, vámsorompók és telefonfülkék, [...] formális és informális technikák mérhetetlen hálózatát hozza létre a szuverén hatalma alá tartozónak tekintett terek nacionalizálása érdekében”.²³ Esetünkben természetesen a vasúti épületek is ezen apparátusok részét képezik.

A Karszt tehát nem csupán az Alfölddel szembeállítva marad el a magyar tájak mögött, de egy másfajta kontrasztív logikában a modern, kulturált és fejlett várossal szemben sem állja ki az összehasonlítást. Az útleírások²⁴ állandó visszatérő eleme ez a kontraszt, az utazó megdöbbenése, amint a Karsztot elhagyva meglátja a várost, a kietlen pusztá után a munkálkodó, termékeny, rohamtempóban épülő és a magyar kultúra dicsőségét hirdető Fiumét a tengerparttal. A „rendszeretlen hegyek” állnak itt szemben egy racionalizált városi térrel.

A Karszt rendszertelensége, kiszámíthatatlansága ugyancsak vissza-visszatérő eleme a leírásoknak. A mészkőhegység sajátja, hogy a vízfolyások hol eltűnnek, hol előbukkannak a felszínen, és teszik mindezt olyan gyakorisággal, hogy gyakran a hegyi juhásztorok sem tudnak ott itatni, ahol néhány héttel korábban.²⁵ A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára-sorozatban kiadott *A Földközi-tenger* című kötet igen nagy jelentőséget tulajdonít ennek a jelenségnek, illetőleg annak, hogy a Karszt a víz elnyelése következtében lassan erodálódik, így tartósan akadályt képzett a magyar politikai hatalom tenger felé történő terjeszkedésével

²⁰ Havass 1878: 157–158.

²¹ Rákóczy 1880: 292–293.

²² Havass 1878: 156.

²³ Appadurai 2001: 16.

²⁴ Vö. Kiss (szerk.) 2008.

²⁵ Herman 1877: 55.

szemben. A forrás keletkezési ideje ugyan kívül esik vizsgálódásunk kronológiai keretein, és egyértelműen a földrajztudománynak az első világháború következtében Magyarországot ért területi veszteségek folyamánaképpen hallatlanul megnőtt tétjeiről és átalakult szerepéről tanúskodik, de a természetföldrajzi viszonyokra rétegződött történelmi-politikai magyarázóerők olyan kivételesen sokatmondó, már-már abszurd példája, hogy talán érdemes hosszabban idézni:

„A mészkőnek nincsen málladéka. [...] Más, normális kőzet mindig úgy pusztul, hogy valami agyagos málladéka keletkezik, ez eltömi a réseket s az esővíz nem tűnik el a hasadékokban, hanem a felszínen folyik le. A felszíni vízfolyás aztán az erózió törvényei szerint völgyet vág a hegységbe [...]. A mészkő repedésein eltűnő víz csak oldással támadja a kőzetet, tehát molekulánként szedi szét. Ez pedig lassan megy! [...] A Magyar-medence meg az Adria közt ott van ez a magas mészkőfelvidék, alig járható vadon sziklavilág, gyéren lakott, víztelen pusztaság. [...] Olyan nagy, minden közlekedést megakadályozó, legalább is nagyon megnehezítő gát volt ez, hogy a magyarság miatta nem tudott a tengerig terjeszkedni. Pedig a politikai hatalom évszázadokon át kiterjedt erre a partvidékre, s ha a hegység nem mészkőből lett volna, hanem valami rendes, normális kőzetből, akkor a [...] Dráva meg a Száva bizonyosan erre találtak volna utat a tenger felé s Pannonia nyitott lett volna az Adriára.”²⁶

A szövegrészlet gyors egymásutánban kétszer is szembeállítja a „normális” kőzeteket és a „nem normális” mészkövet, ismét a racionalizált tér és a kiszámíthatatlan táj ellentétét alkotva meg. E tekintetben a 19. század utolsó harmadában született forrásaink logikáját követi.

Végül ez a magas és alig járható sziklavilág még egy módon állítható a nemzetikultúra-építés stratégiáinak sorába: hogy a Karszt „legyőzése” a Károlyváros–Fiume-vasútvonal megépítése által a természet fölött aratott diadalmas győzelemként értelmezve jelenik meg forrásainkban. A fentebb idézett írások mindegyike megemlékezik a mérnöki bravúrról és a magyar állam pénzügyi áldozatkészségéről – arról a két tényezőről, amelyek kijelölik és igazolják a magyarság küldetését az adriai térségben. Ebben a narratívában a gazdasági erő és a magas szintű, modern tudományos ismeretek egyidejű jelenléte hivatja Magyarországot „vezérszerepre, hogy rendezett államéletével védhesse tovább a társadalmi rendet és politikai szabadságot, terjessze [...] a polgárosodást és műveltséget, fékezze az alatta és körében élő külön nemzetiségek erejüket túlhaladó aspirációit”.²⁷

A Karszt „legyőzésének” további eszköze volt az a hatalmas léptékeket öltő természetalakító munka, amelyet a 19. század végi erdészeti szakirodalom „Karsztfásításnak” nevez. A munkálatok sikerét egy makett mutatta be a párizsi világkiállítás erdészeti szekciójában, amelyhez kéziratosszerű magyarázó füzet társult. A századforduló erdőművelési tankönyveiben a karszterdősítés tananyagként és sikertörténetként

²⁶ Cholnoky [1939]: 152–153.

²⁷ Jakab 1881.

szerepelt, sőt az erdész szakma büszkeségét, a makettet az 1910-ben Magyarországra látogató Theodore Rooseveltnek is megmutatták a Mezőgazdasági Múzeumban, ahol még a két világháború között is látható volt.²⁸ Az elképzelés grandiózus méreteit jelzi, hogy a teljes osztrák–magyar vállalkozás mintegy 65 ezer km²-nyi területre terjedt ki. Ez a terület négy különböző közigazgatási egység részét képezte (Horvát–Szlavónország, a Határőrvidék, a Horvát–Magyar Tengermellék és Dalmácia). Természetesen nem tartozott minden terület a magyar erdészet hatáskörébe, Magyarország a Fiume környéki, illetve a tengerparti Karszt Magyar Királysághoz tartozó szakaszán végzett újraerdősítési munkát.²⁹

A Karszt kisebb részben a klimatikus viszonyok (elsősorban az erős szél és a kevés csapadék) miatt, nagyobb részben azonban az emberi tevékenység, a századok óta tartó szüntelen fakitermelés miatt kopárosodott el. A természet okozta károk és az emberi pusztítás közül már egy 1866-os szövegben is az utóbbi nyert nagyobb jelentőséget:

„E hegységnek legsivárabb területei is alkalmasok a művelésre, miután a sziklák közötti erőkben termékeny föld található s miután a közönséges bóra a fanövésének nem föltétlen gátja. Nagy része ugyan devastált erdőkből áll, de ezeknek is csak a lakosok fejszéjétől vagy a marhák szájától való kímélésre van szükségük, hogy önmaguktól ismét jó erdőkké legyenek.”³⁰ Egy 1880-as írás szerint az okoktól függetlenül „annyi bizonyos, hogy a vidék mostani minőségében a talajelfajulás legelrettentőbb példáját tárja elénk [...]; a többrendbeli s egyenként is végzetes csapások együttes kinzása alatt csodálhatjuk-e, ha a vidék ma egy feldúlt kötenger, egy sziklás Szahara, melyen a lakosság száma s egyáltalán az állati és növényi élet a vidék elkielenedésével egyenlő arányban csökkent és folyton csökken?”³¹

A szöveg szerzője arra is rámutatott, hogy bizonyos magánterületeken, ahol sem a fakitermelés, sem a kecsketartás nem rongálta tovább a növényzetet és a talajtakarót, biztató eredménnyel járt a telepítés. A következtetés szinte magától értetődő: „Mindez bizonyítja, hogy a tengermelléki öv sivársága nem egyedül a természetes helyi viszonyok mostohaságának, hanem első sorban az ottani sűrűbb lakosság barbár vandalizmusának a következménye.”³²

A „Karsztfásítás” központi szándékát valóban akadályozta a Karsztvidék lakóinak életmódja (amelyet forrásunk sokatmondóan éppen „barbárnak” minősít) – mivel a földművelés az adott körülmények között lehetetlen volt, megélhetési forrásukat éppen az a két tevékenység jelentette, amely a fásítás ellen hatott: a fakitermelés és az állattartás. A legeltetés tilalma ennek következtében komoly

²⁸ Oroszi 1986–1987: 471.

²⁹ Oroszi 1986–1987: 470–472.

³⁰ Bedő 1866: 275–276.

³¹ Székely 1880: 237.

³² Székely 1880: 242.

ellenállást váltott ki, és súlyos konfliktusokhoz, ha hihetünk forrásunknak, még gyilkosságokhoz is vezetett:

„Csakhogy a mostani állapotok és felfogás mellett, a nyomor által kényszerített nép erőszakos ellenszegülése teljesen meghiusítja a közös területek védelem és művelés alá vételét, a mint ezt eclatans példák mutatják. A katonai őrvidek egyik kerületében ugyanis elhatározta az előjáróság, hogy egy bizonyos területet szigorú tilalom és felfásítási művelet alá vesz. Értesülvén erről az addig ott legelt kecskék tulajdonosai, ezek egyike töltött fegyverrel egy szikla mögé rejtőzve, lesben állott s a helyszínén megjelent hivatali egyént, midőn ez semmi rosszat nem sejtve, megbízatása szerint a határvonalok kijelöléséhez fogott, célba vette és – lelőtte. A tettes elfogatván, azon kérdésre, hogy mi indította a bűnös cselekvényre? következőleg vallott: ha azon hely tilalom alá vétetik, kecskéimet nem lesz hol legeltessem; e nélkül pedig magam sem élhetek.”³³

Az ellenállás másik kiváltó okát a birtokviszonyok rendezetlensége és az ebből fakadó konfliktusok képezték. Egyrészt bizonyos területeken, elsősorban a Határőrvidéken még az 1880-as években, vagyis a polgárosítás után is a közösségi földtulajdonlás volt a jellemző, másrészt a legeltetés ellen gyakran bekerítéssel védekeztek, ez pedig a tulajdonjogok látványos megsértésének tűnt a helyi lakosság szemében. Bedő Albert országos főerdőmester a tulajdonviszonyok tisztázását szorgalmazta,³⁴ azonban ismeretes, hogy ez rendkívül lassú folyamat volt, amelyet kataszteri felmérések, telekkönyvezés, a zadrugák végleges felszámolása, vagyis egy sor adminisztratív és társadalmi változás készített elő.

A súlyos lokális konfliktusok ellenére a Karszt civilizálására tett magyar állami erőfeszítések igen jelentősek voltak. A munka tétjei túlmutattak a termőterület megnövelésén: a földrajztudományi diskurzus csakúgy, mint az erdészeti szövegek hozzájárultak a Karsztvidék olyan területként való megkonstruálásához, amelyen a magyarság civilizáló hivatást teljesít, amely még barbár ugyan, de amely a magyarság technikai-tudományos kompetenciájának, természetalakító potenciáljának ékes bizonyítékává válhat.

FIUME MINT KIRAKATVÁROS ÉS A FIUME-GONDOLAT

„Nem lehet mondani, hogy Fiume fontosságát ne méltatnák kellőképpen belföldön. Olyan közhelyé vált szólamok, mint: »a Sz. István koronájának legszebb gyöngye« – »az Adria gyöngye« – »Magyarország egyetlen kikötője« – stb. eléggé bizonyítják milyen előkelő helyet foglal el városunk a magyar ember gondolatvilágában.”³⁵

³³ Székely 1880: 242–243.

³⁴ Oroszi 1986–1987: 474.

³⁵ Fest 1893a: 1.

Mint látható, Fiume jelentőségének és a magyar állam fiumei teljesítményének folyamatos ünneplésére már a korabeli sajtóban is megjelentek bizonyos (ön)kritikus reakciók. Jelen munkában nem is kívánom újból ismertetni mindazt a szimbolikus jelentéstartalmat, amellyel a várost felruházták, és megismételni azokat a diszkurzus elemeket, amelyek Fiumét a modernizáció és az iparosítás területén elért legnagyobb magyar sikerként mutatják be. E fejezetben csupán, ahogy címében is jeleztem, a fiumei városi tér két lehetséges értelmezésével szeretnék foglalkozni.

Az első értelmezést Hélène Blais nyomán „kirakatváros-modellnek” neveztem el.³⁶ Ez alapvetően a gyarmati hatalmakat reprezentáló urbanizációs projektekéhez hasonlóan a városi tér olyan értelmezését takarja, amelyben egy nemzetállamnak a saját államterületén kívül kell identifikációs és hatalmi helyeket, központokat létrehoznia. Gazdasági jelentőségük mellett e központi helyek politikai funkciója az uralmat gyakorló államhatalom jelenlétének erőteljes (kirakatszerű) demonstrációja. Bár Fiume elvileg a magyar államterülethez tartozott – noha folyamatos legitimizációs gondot jelentett, hogy a magyar–horvát kiegyezés nem tisztázta megfelelően a város helyzetét, és a *de facto* fiumei magyar fennhatóság *de jure* bármikor kétségbe vonható volt –, a város Horvátország területébe ékelődött be, és nemzetiesítése során meg kellett küzdeni azzal a ténnyel, hogy nem volt területi folytonosság az anyaország és a város között. Ennyiben helyzete jobban hasonlít a birodalmak gyarmati városainak helyzetéhez – és nem csupán az államterületi diszkontinuitás, hanem az etnikai viszonyok tekintetében is.

A második értelmezésben Fiume mint második főváros jelenik meg abban az értelemben, hogy Budapest mellett a másik olyan magyar várossá vált, amelynek fejlesztése hangsúlyozottan túlmutatott önmagán, és országos érdekek mentén zajlott. Vagyis a Budapest-gondolat mellett a Fiume-gondolat is létrehozta saját beszédmódját. A két értelmezés annyiban összefügg, hogy Fiume „második főváros”-funkciója részben az államterületi diszkontinuitás miatt jöhetett létre, illetve hogy Fiume országos érdekeket követő fejlesztése a regionális érdekek mellőzésével zajlott (vagyis a magyar nemzeti és nem a horvát nemzeti érdekek mentén), és ez többek között a gyarmatbirodalmak városfejlesztési politikájának logikáját követi.

A gyarmatbirodalmak kirakatvárosai mutatnak néhány olyan jellegzetességet, amelyek megfontolásra érdemesek a fiumei tér elemzésekor is. Természetesen ennek az analógiának is megvannak a maga korlátai: Horvátország közjogi kapcsolata Magyarországgal – amit az egyszerűség kedvéért szubdualizmusként jellemezhetünk – egy sajátos történelmi helyzet, amelyre nem kívánom a gyarmatosítás fogalmait kritika nélkül alkalmazni.³⁷ A célom a hasonlóságok felsorolásával csupán

³⁶ Hélène Blais egy fejezetcímében alkalmaz hasonló kifejezést (La ville, vitrine du pouvoir colonial?). Blais 2013: 196.

³⁷ Bosznia-Hercegovina okkupációja kapcsán a nemzetközi szakirodalomban felmerülnek olyan értelmezések, amelyek valamilyen gyarmati helyzet kialakulását tételezik fel. Azonban még az ezekben a kutatásokban alkalmazott fogalmak is egyfajta bizonytalanságról árulkodnak, gyakran találkozunk finomító jelzőkkel vagy előtagokkal, így például a „belső”, a „közeli”, a „kvázi” vagy a „félgyarmatosítás” fogalmakkal. Verdery 1979; Detrez 2002; Ruthner 2002, 2008; Donia 2007.

annyi, hogy a lehető legpontosabban írjam körbe azt a hatalom-helyet, amit Fiume képvisel, és szempontokat találjak Fiumének mint egyfajta dominancia-helynek a bemutatásához. A markáns különbségek felsorolását (mint például a gyarmatbirodalmak városkezelésében megjelenő faji szempontok értelemszerű hiányát Fiume esetében) nem tartottam munkám számára különösebben hasznosnak.

A gyarmatosító hatalom kirakatvárosai, melyek gyakran kikötővárosok vagy nagy szárazföldi közlekedési csomópontok, olyan intenzív növekedést mutatnak, amely régiójukban egyedülálló, hiszen nem a közvetlen környezetük alakulásával párhuzamosan változnak, hanem központi állami akarat formálja őket. Ezzel összefüggésben általában az állami beruházások e városokban abszolút túlsúlyban vannak a magánberuházásokhoz képest, és erőteljessé válik az állami személyzet jelenléte. Szintén jellemző ugyanakkor, hogy ez a jelenlét nem terjed túl a település határain, így markáns város-vidék különbség jön létre a lakosság összetételét és életmódját illetően. A városnak és vidékének a lakossága abban is jelentősen eltér egymástól, hogy a város lesz a különböző etnikumok együttélésének tere, a vidék ellenben gyakran homogén, egynemzetiségű marad.

A kirakatvárosok várostervezési és építészeti sajátosságokat is mutatnak. Várostervezési szempontból gyakran az urbanizáció kísérleti laboratóriumaként működnek. A központi hatalom olyan koncepciókat „próbál ki” az általa uralt, korábban kevésbé urbanizálódott területen, amelyeket a szervesen fejlődő városi központjaira nem erőltethet rá.³⁸ Fiume esetében nyilvánvalóan teljesen új városfejlesztési gyakorlat a település területének tengerfeltöltéssel való megnövelése; azonban egyebekben a magyar állam nem igyekezett megbolygatni az olasz óváros vagy a horvát alközségek szerkezetét.

Ami az építészetet illeti, a kirakatjelleg talán a középület-építési gyakorlatban ragadható meg a legkönnyebben: Fiumében helyi építészek egyetlen esetben sem kaptak komolyabb állami megrendelést, a reprezentációt szolgáló épületek kiemelkedő magyar, ritkábban monarchiabeli mérnökök keze alól kerültek ki (például Pfaff Ferenc, Ziegler Ferenc, Baumgartner Sándor, Herczeg Zsigmond).³⁹ A magyar állami reprezentáció legfontosabb épületei (postapalota, pályaudvar, tengerészeti akadémia stb.) az új tengerparti városrészen helyezkedtek el, a kormányzói palota kivételével, amelyet északon, a Karszt oldalában építettek fel Hauszmann Alajos tervei alapján 1893 és 1895 között.

A kormányzói palota egyértelműen az az épület, amelyre a legkomolyabb szimbolikus jelentéstartalmak rakódtak, és amely a város fölött gyakorolt ellenőrzés látható jelévé vált.⁴⁰ Az építkezéshez mintegy tízezer köbméter sziklaanyagot kellett kitermelni, de csak így volt biztosítható a palota számára a legelőkelőbb helyszín, a város fölött elfoglalt szimbolikus tér, és persze a pazar kilátás a tengeröbölre. Természetesen az épület kivitelezése is méltó volt a funkciójához: háromszáz négyzetméteres, kétemeletes fogadócsarnokából a látogató egy száznyolcvan

³⁸ Rabinow 2006 (az eredeti angol verzió kiadási éve: 1989).

³⁹ Fried 2001: 44.

⁴⁰ Nagyon hasonlóan számos gyarmati szituációhoz, például: Myers 2003.

négyszeméteres táncterembe léphetett, amelynek falai fehér márvánnyal voltak borítva, fölötté a fiumei kormányzók arcképeivel.⁴¹

A kormányzói palota elhelyezkedésének szimbolikus jelentősége a kortársak számára is nyilvánvaló, könnyen olvasható üzenet volt. Erről tanúskodik egy konfliktus, amely az épülő palotával szemben elhelyezkedő telek kapcsán robbant ki, és amelyben a magyar állam határozottan megvédte szimbolikus térfoglalását. A *Budapesti Hírlap* 1893. január 11-i számában *Fordulat a fiumei horvát gimnázium ügyében* címmel cikket közölt, és ebben aggodalmát fejezte ki, hogy a fiumei horvát gimnáziumot

„a tavasszal építendő új kormányzói palotával szemben, a Vraniczany-féle telken építik fel, hogy az új kormányzósági palota homlokzatának magyar címerével szemben ott büszkélkedjék a horvát címer. [...] ha ez megtörténik, a magyarság elveszíti Fiumében minden renomméját, elveszíti azt a terrenumot, melyet immár évtizedek szorgalmas és tapintatos munkája árán szerzett meg magának.”⁴²

A *Magyar Tengerpart* azonnal cáfolta ezt az értesülést, mint amelynek minden állítása külön-külön is hamis, a sorok között azonban kiolvasható, hogy a telket, amelyet a horvátok a gimnázium építése számára kiszemeltek, a magyar kormány gyorsan megvásárolta.⁴³

A Fiume-gondolat tulajdonképpen a város önmagán túlmutató jelentőségének, országos szerepének a hangsúlyozása: az a gondolat, hogy Magyarország felvirágoztatása csakis Fiume fejlesztésén keresztül történhet meg. Ahogyan a Magyar Tengerpart cikkeiben újból és újból megfogalmazásra kerül, Fiumének a nemzeti imaginációban betöltött szerepe kettős: a „nemzeti büszkeség” és a „nemzeti vagyonosodás” forrása egyszerre.⁴⁴

Az ország fejlődésében betöltött kiemelkedő szerep annyiban problematikus, hogy a város nem magyar lakosságú, és nem az anyaországban, hanem a „társországban” fekszik, tehát nemzetiesítésére nagyobb szellemi erőket kell mozgósítani. Le kell mondani mindenekelőtt a nyelvi alapon történő nemzetdefiníciókról, hiszen Fiume lakosságának még 1890-ben, 22 év folyamatos bevándorlást követően is csupán 3,6%-a volt magyar anyanyelvű.⁴⁵ Volt már olyan

⁴¹ Sziklay–Borovszky (szerk.) 1900: 16.

⁴² Fordulat a fiumei horvát gimnázium ügyében. *Budapesti Hírlap* 1893. január 11. 3.

⁴³ Fried 2001: 148.

⁴⁴ Fest 1893b: 2. Külön vizsgálat tárgyát képezhetné, hogyan maradt Fiume a nemzeti büszkeség forrása akkor, amikor a vagyonosodás már nem lehetett, vagyis hogy a politikatörténeti változások ellenére hogyan maradt a nemzeti önreprezentáció kulcseleme. E tekintetben sokatmondó gesztus például a Horthy Miklós híd (a mai Petőfi híd) budai hídfőjére 1937-ben épített emlékmű: a cs. és kir. haditengerészet hősi halottainak emléket állító szoborcsoport leglátványosabb eleme a fiumei világítótorony kicsinyített mása volt, ami mintegy megidézte a fővárosban az elveszett második főváros egy emblematikus építményét.

⁴⁵ A magyar nyelv tanítása a fiumei kormányzat politikájának egyik neuralgikus pontja volt – az óriási erőfeszítések ellenére csekély eredményeket sikerült csak felmutatni. Fried 2001: 24.

nagyvárosunk, amely főszerepet játszott a magyar nemzet történetében, de nem volt magyar nyelvű: a német Pest-Buda, majd Budapest – az analógia Fest Aladár számára adta magát:

„Hogy miképpen egyeztethető össze Fiumében a magyar kultúra az olasszal, arra valóságos analógiák vannak a belföldön a magyar és a német nyelv egymás közti viszonyában. Hogyan oldotta meg a kérdést hazánk társadalmá? [...] úgy, hogy hazafias németjeink megtanultak magyarul, a magyarok viszont németül.”⁴⁶

„De a magyar is mindig büszkeséggel tekintett koronájának e fényes boglárára; az ország jövőjét, az állam fejlődését nem akarta, nem tudta Fiume nélkül képzelni” – olvasható a *Vasárnapi Újság* sokatmondó, *Fiume, a magyar tengerpart fővárosa* címmel közölt cikkében.⁴⁷ A hangzatos szólamok, amelyek igyekeztek Fiumét mint a magyarság előretolt helyőrségét és tengerparti fővárosát bemutatni, hamar kiegészültek egy gyakorlatiasabb megközelítéssel. Az állami tisztviselők a kikötőváros drágaságára hivatkozva fizetésrendezést követeltek, már az 1870-es évektől fogva. A követelés alátámasztására a drágaság mellett hamar kialakult egy olyan beszédmód, amely Fiumét Budapesttel állította párhuzamba, és úgy érvelt, hogy a „legjobbák megtartása”, legyenek ők tanárok vagy vasúti dolgozók, csak akkor lehetséges, ha ugyanúgy becsülik meg őket, mint fővárosi kollégáikat, konkrétan, ha Fiumét Budapesttel egy lakbérosztályba sorolják. Az 1893. évi IV. törvénycikk végül az I. kategóriába sorolta a főváros mellé a kikötővárost is. A döntés jelentőségét fokozza, hogy a lakbérosztály alapján állapították meg a népiskolai tanítók és egyes más állami alkalmazottak fizetési osztályát is. A döntés megünneplésére a *Magyar Tengerpart* hasábjain Fest Aladár *Budapest és Fiume* című hosszú vezércikkben értekezik a tengerparti város „második főváros” jellegéről.⁴⁸

A MAGYAR TENGER – A „FIUMEI BALATON”

Az a szándék, hogy a magyar tengerpart bekerüljön az alakuló nemzeti térképzet elemei közé, rögtön a terület elnevezésével kapcsolatban tetten érhető. A hivatalos magyar politika mindvégig fenntartotta a *Magyar Tenger mellék* elnevezést azokban az években is, amikor a terület osztrák vagy horvát irányítás alatt állt (1813–1822, illetve 1848–1868). A magyar–horvát kiegyezési tárgyalások során Magyarország egyfajta kondomíniumot javasolt, a horvát fél azonban ezt visszautasította. A kompromisszumjavaslat az elnevezés szintjén valósult meg csupán, a területet ezentúl Magyar–Horvát Tenger melléknek nevezték.⁴⁹ A sajtóban ugyanakkor

⁴⁶ Fest 1893a: 2.

⁴⁷ Fiume, a magyar tengerpart fővárosa. *Vasárnapi Újság* 1861. március 24. 136–137.

⁴⁸ Fest 1893c.

⁴⁹ Sokcsevits 2011: 377.

a továbbiakban folyamatos a *magyar tengermellékl*/tengerpart, a *magyar tenger*, a *tengerpartunk*, *tengerünk* megjelölés, illetve a sűrűn emlegetett „*Magyar Adria*” (valójában a Magyar Királyi Tengeri Hajózási Rt. közkeletű elnevezése).

A tengerpart nacionalizálásának komoly tétjei voltak, hiszen egyrésztől a tengeri világkereskedelembé való bekapcsolódás jelentette az ország gazdasági felemelkedésének alapfeltételét, másrészt nagyhatalmi ambícióinak kiindulópontját. Fest Aladár fiumei főgimnáziumi tanár és egyben a *Magyar Tengerpart* állandó közreműködője tisztában volt ezekkel a téttekkel, és a magyarság jelenlétét az adriai térségben egyenesen úgy értelmezte, hogy Magyarország „diadal-maskodva a természeti nehézségeken és a kulturái haladást hátráltató politikai tényezőkön” az emberiség fejlődésének magasabb szintjére lépett azáltal, hogy eljutott „az oceanikus műveltség fokára” (tudniillik a folyómenti és a középtengeri szinteket követően).⁵⁰

A tengerpart magyarosítása azonban nem volt egyszerű feladat, hiszen ebben az esetben egy olyan területről van szó, amelynek valóban elhanyagolható volt a magyar etnikumú lakossága. A *Magyar Tengerpart* című lap kapcsán egy olasz sajtókritikus úgy fogalmazott, hogy „programadó címadás” történt,⁵¹ a *Földrajzi Közlemények* hasábjain megjelent, *A magyar–horvát szigettenger* című szöveg pedig, noha igyekszik állításait természetföldrajzi indoklással alátámasztani,⁵² szándékolatlanul önmaga paródiájába fordul, amikor olyan kijelentéseket tesz, mint hogy „Cherso szigete, mint valamennyi sziget a magyar–horvát parton, Ausztriához tartozik”.⁵³

A hivatalos narratíva a horvátság körében természetesen ellenérzést váltott ki. Noha többek között a *Magyar Tengerpart* hasábjain is az idealizált nemzeti-ségi viszonyok és a lojális, sőt hálás horvátság képe került előtérbe, az 1883-as magyarellenes megmozdulások egy jól ismert zágrábi momentuma arra utal, hogy a tengernek és partjának nemzetiesítése kudarcot vallott. Arról van szó, hogy a zágrábi pénzügyi igazgatóság falára kitett kétnyelvű feliratokat a város lakossága (joggal) a kiegyezés megsértéseként értelmezte, a magyarellenes tüntetések során pedig a tömeg leszedte a táblákat, és azokat – a történelemkönyvek adataival ellentétben – nem a Szávába, hanem a „Magyar Tenger” gúnynevet viselő Medveščak patakba dobta. A patak annak köszönhette csúfnevét, hogy a partja mentén álló bordélyházakban számos magyar prostituált dolgozott, a gesztus tágabb értelemben nyilvánvalóan arra utalt, hogy Magyarország fiumei politikája ellenére a közvélemény egyértelműen horvátnak tartotta a tengerpartot, és annak magyar kisajátítása ellen hevesen tiltakozott.⁵⁴

⁵⁰ Fest 1893d: 2.

⁵¹ Sergio Cella megfogalmazását idézi: Fried 2001: 146.

⁵² „[...] az egész partmelléken Fiumén kívül főrév nincs s már természettől fogva nem is lehet a borzasztó bőra szelek és az ivóvíz hiánya miatt Fiumén kívül más főrév. Ezekből következik, hogy az egész magyar–horvát tenger főréve Fiume, s a kinek Fiume a kezében van, azé az egész szigettenger, s ezáltal a tengeri és világkereskedelem útja.” Dezső 1881: 140.

⁵³ Dezső 1881: 140.

⁵⁴ Sokcsevits 2011: 395.

A magyar tengerpart azonban az anyaországi magyar lakosság körében sem válhatott sohasem az Alfölddel vagy a Székelyfölddel egyenértékű nemzeti tájjá. A *Borsszem Jankó* – egyebekben a kormányhoz igen lojális – hasábjain az Adria-part magyarosítására tett erőfeszítések egyértelmű kifigurázást olvashatjuk. Talán az sem véletlen, hogy a róna, az Alföld mint általánosan elfogadott tipikus magyar táj felemlegetése mellett:

„Íme a magyar tenger! A fiumei Balaton! Ott, hol a zöld fehérré pirul, ott kéklik a szemhatár. Azon túl terjed a nagy Ésatöbbi. Bejőzanodva mereng el a magyar szem ezen a jáczintos rónán, melynek rónai jáczintjait már Homér dicséri.”⁵⁵

A MODERNIZÁCIÓT KÍSÉRŐ TÁRSADALMI FESZÜLTSEGEK A TÉRPERCEPCIÓ TÜKRÉBEN

Az említett 1883-ban kitört magyarelles tüntetés okai jól ismertek: Dávid Antal, az újonnan kinevezett zágrábi pénzügyi igazgatósági elnök az addig horvát nyelvű táblákat kétnyelvű, magyar és horvát nyelvű feliratokra cseréltette, a tisztviselőknek magyar nyelvtanfolyamot szervezett, ugyanekkor pedig az államvasutak – azzal a nyilvánvalóan vitatható érveléssel, hogy a MÁV a magyar állam magánvállalata, így szabadon rendelkezik a nyelvhasználatáról – horvátországi vonalain bevezette a magyar nyelv használatát. A nyelvi kérdés kapcsán a politikai jellegű sérelmek és a társadalmi feszültségek hosszú sora bukkant felszínre.⁵⁶

Számunkra most nem is a magyar–horvát kiegyezés nyelvi rendelkezéseinek megsértése elleni tiltakozás érdekes, hanem az a körülmény, hogy az 1883-as megmozdulások „nemzeti és antimodernizációs” (kiemelés tőlem – E. V.) mozgalmak néven kerültek be a horvát historiográfiába.⁵⁷ A tiltakozók valóban minden újdonságot a magyarságnak tulajdonítottak, illetve ezzel párhuzamosan a horvátság érdekében végrehajtott modernizáció elmaradását kritizálták. Vidéken a harag leginkább az adószedők ellen irányult, akik a horvátság szemében megtestesítették a magyar kormány horvátokat kizsákmányoló politikáját.⁵⁸ A horvát történetírás sokáig ezt marxista értelmezési kereteken belül magyarázta, és jellemzően a feudalizmus és a kapitalizmus közötti átmenet nehézségeiként látta a konfliktusokat. Ez az értelmezés azonban csak a jelenség egy részét magyarázza, illetve egyetlen lehetséges interpretációt részesít előnyben.⁵⁹

⁵⁵ Tengerre magyar! Egy budai dalármázó fiumei levele. *Borsszem Jankó* 1881. június 12. 2.

⁵⁶ Sokcsevits 2011: 392–394.

⁵⁷ Sokcsevits 2011: 392–394.

⁵⁸ Ezenkívül több támadás érte a vidéki zsidóságot is. Mivel olyan területen voltak a legjelentősebb lázongások, ahol nem volt magyar lakosság, magyar áldozata az 1883-as eseményeknek nem volt.

⁵⁹ Összefoglalóan: Pavličević 1980.

A házközösségek (*zadruga*) felbomlását, illetve a „tőkés tulajdonviszonyok kialakulását” kísérő feszültségeknek véleményem szerint nem kellett volna törvényszerűen antimodernizációs mozgalmakban felszínre törniük; ennek oka részben a modern város és az elmaradott vidék szembeállításának *etnicizálása* volt. Míg a magyar sajtó modernizációs művét ünnepelte, az országgyűlés horvát képviselői újból és újból felhívták arra a figyelmet, hogy a modernizáció kizárólag a magyar érdekek mentén történik, és ennek szimbólumaként általában a vasútépítést emlegették. Két fontos észak–déli vonal, a Fiume, illetve az Eszéken keresztül Brod felé tartó vasút megépítése után a magyar kormány leállt a horvátországi infrastrukturális fejlesztésekkel, és a kelet–nyugati, a horvát gazdaság élénkítését szolgáló vonalakra vonakodott pénzt áldozni.⁶⁰ A magyar kormány ugyanígy járt el a kikötőfejlesztések terén: minden energiáját és pénzeszközzeit az egyetlen magyarnak tartott tengerparti város, Fiume fejlesztésére fordította, a környező horvát kikötők pedig Trieszt és Fiume versenye mellett – és a központi források teljes hiányában – jelentéktelenek maradtak. Amint az az előző fejezetekből is kiderült, mindeközben a magyar sajtó a modernség valóságos mitológiáját alkotta meg, és a magyar civilizatorikus eredményeket előszeretettel állította szembe a horvát vidék vadságával.

Stjepan Radić parasztpári politikus életrajzírója, Mark Biondich külön fejezetet szentel művében a vidék és a város ellentétének. Véleménye szerint a 19. század végi horvát társadalom legmarkánsabb vonása, hogy a politikai és gazdasági elnyomást egyúttal mindig a város agressziójaként értelmezték a vidékkel szemben, mégpedig azért, mert egyszerűen *idegennek* tartották azt. Az adószedő, a toborzó, a hivatalnok vagy a vasúti dolgozó egyszerre testesítette meg a gazdasági nehézségek okát és a horvát nacionalizmus kibomlásának akadályát: a magyarságot.

1883-ban egy Maja nevű határőrvidéki faluban a helyi lakosok megtámadták (az egyébként horvát) tanítót, azzal vádolva őt, hogy a magyar államtól kapott fizetéséért cserébe a magyarosítás érdekében dolgozik; majd megtámadtak és meg is ölték egy ott tartózkodó városi személyt – a beszámolók szerint leginkább azért, mert a városi lakosság jellemző ruhadarabját, egy bizonyos fajta kabátot (*kaputot*) viselt. A ruhadarab nevéből képzett horvát szó (*kaputaši*) a „városiak” összefoglaló, dehonesztáló megnevezése lett, és az 1883-as megmozdulások jelszavai között a „kötelet minden *kaputaš*nak” is szerepelt. Egy a magyar kormány által kijelölt biztos, aki az atrocitások ügyében nyomozott, jelentésében úgy fogalmazott, hogy „[a számos nehézség] felemésztette a nyomorult parasztot, aki ennél fogva minden civilizált személyben ellenséget látott és sanyargató szörnyet. Ezért lehetett hallani a zavargások alatt, hogy minden kaputašsal végezni kellene!”⁶¹

Az 1883-as magyarelles események során tehát a modernitás szimbólumaival (például az említett ruhadarabbal vagy a vasúti táblákkal) és tereivel (a várossal) szembeni támadásoknak nem csupán a gazdasági feszültségek álltak

⁶⁰ Sokcsevits 2011: 393.

⁶¹ Biondich 2000: 21–25.

a háttérben – ahogyan azt a horvát historiográfiában hangsúlyozták –, hanem talán a végül is sikeresen nemzetiesített modern várossal szembeni ellenérzések is.

A fiumei városi tér modernizációjának leglátványosabb eleme az újonnan kialakított kikötő volt, amelynek látványa minden utazót büszkeséggel töltött el, és hangsúlyosan a magyar állam „áldozatkészségének” eredménye volt. A modernitás benyomását a gőzhajók jelenléte fokozta:

„Ebben a kikötőmedencében állanak a nagy tárházak, melyek körül folyton folyvást sürgő élet uralkodik: óceánjáró nagy gőzhajók siklanak eléjük, vezetve az apró kalauz-gőzösktől, mások vesztegelve, terhüktől megszabadultan magasra emelkednek óriás testükkal; nyikorognak, forognak az emelő darúk szüntelen, száz meg száz kéz gyámolítja szorgos iparkodással a roppant gépkarok munkáját. A nagy hajók közt szüntelen túlköléssel túrják a habot a helyi gőzösök, melyek Isztria fürdőhelyei, a horvát part, Dalmácia és a szigetek közt járnak sűrű menetben.”⁶²

A gőzhajózás és a gőzhajógyártás a fiumei magyar teljesítmény egyik legünnepelebb eleme volt, a háttérben ugyanakkor a város épp korábbi alapvető iparágazatának, a vitorlášajó-gyártásnak a tönkremenetelét élte ált. Míg 1862-ben nyolc hajógyár működött Fiumében, 1882-ben már egy sem,⁶³ és hasonlóképpen az 1870-es évek elejétől kezdve fokozatosan tönkrementek az ágazat beszállítói is. Tőkehiány miatt Fiume nem tudott áttérni a gőzhajógyártásra egészen addig, amíg a magyar kormány központi forrásokból meg nem támogatta azt, vagyis a Magyar Királyi Tengeri Hajózási Rt., az „Adria” megalapításáig (1880). A gőzhajógyártás megindulása azonban nem emelte fel újra a vitorlások kiszorulása miatt tönkrementeket: míg a vitorlások gyártói képezték Fiume városának korábbi olasz és horvát elitjét, a gőzhajógyártás osztrák szakemberek bevonásával és magyar irányítás alatt indult meg. A gőzhajók névadási gyakorlatát vizsgálva nem is kérdéses, hogy abban nem a helyi hagyományok, hanem a nacionalista program és a dualizmus sikerpropagandájának szempontjai érvényesültek.⁶⁴

A városi társadalmat ért megrázkódtatásra nem reagált különösebben érzékenyen a fiumei magyar sajtó:

„A fiumeiek tehát [a vitorlášépítésre való kereslet hiányában] már csupa kényszerűségből átmentek a kereskedelmi és ipari foglalkozásra; bár ebben az átmenetben sokan – kivált a hajótulajdonosok – igen sok értékes időt elvesztettek azzal, hogy minden erejükkel a kilátástalan vitorlahajózás megmentésén és föllevenítésén fáradoztak. Sürgős nemzetgazdasági érdekek parancsolták, hogy az újjá született

⁶² Sziklay–Samu (szerk.) 1900: 5.

⁶³ Fried 2001: 148.

⁶⁴ 1893-ban az Adriának 24 gőzöse volt, ezek nevei a következők: Adria, Baross, br. Kemény, Jókai, Szapáry, Széchenyi, Tiborc, Tisza, Zichy, Matlekovits, Andrassy, Árpád, Buda, Báthory, Carola, Deák, Kálmán király, Nagy Lajos, Petófi, Rákóczi, Szent István, Szent László, Zrínyi és Mátyás király. Sz. S. 1893: 3.

Magyarország az oceanikus kereskedés versenyébe ne rozoga és lassú vitorlásokkal, hanem modern és gyorsjártatú gőzösökkel vezetessék be.”⁶⁵

A „sürgős nemzetgazdasági érdekek”-nek alárendelt modern városépítés értelmezése a folyamat vesztesei számára nyilvánvalóan eltért a fentebb a *Magyarország vármegyéi és városai*-sorozatból idézett hivatalos diskurzus ujjongásától. Ebben a diskurzusban Magyarország áldozatkészsége kerül előtérbe, a helyi lakosságtól elvárt reakció pedig a hála. A tér nemzetiesítésének központi szándéka e ponton jól érzékelhetően különbözik a tér lokális értelmezésétől. A centrum idealizált gazdasági és nemzetiségi viszonyokra épített beszédmódja ellenére nyilvánvaló, hogy lokális megközelítésben a modernizációnak nem csak egyféle értelmezése létezett, és nem csak nyertesei voltak.

MEDDIG TERJED A SZIMBOLIKUS GEOGRÁFIA HATALMA? – KÉTELYEK

„Az a kérdés, hogy a kiegyezés körüli évtizedekben, amikor Magyarországot felgyorsuló technikai fejlődés és társadalmi átalakulás jellemezte, a korabeli társadalom egyes tagjai tudtak-e azonosulni – ha igen, milyen módon és mértékben – ezzel a széles körben terjesztett magyar imázssal.”⁶⁶ A nemzeti diskurzussal való azonosulás mértéke nehezen kutatható, így az előzőekben bemutatott tájkonstrukciókról csak annyit állíthatunk biztosan, hogy azok bizonyos vidékek nemzetiesítésének *kísérletéről* tanúskodnak, anélkül azonban, hogy ennek a kísérletnek az eredményéről közelebbit tudnánk állítani. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy létezhetek alternatív diskurzusok is, a bemutatott szemben megfogalmazott kételyek, a táj etnicizálásának/nemzetiesítésének szándékával szemben tanúsított ellenállás. Mivel a kételyek és ellenvélemények kinyilvánítására hivatalos fórumokon ritkán adódott lehetőség, egy humoros szöveget választottam annak érzékeltetésére, hogy a fenti diskurzusok mely pontokon voltak igazán sérülékenyek. A Fiumét dicsőítő szövegek paródiája azért is hasznos számomra, mert összesűrítve tárja eléink a városhoz és a magyar tengerhez kapcsolódó társadalmi imagináció legjellemzőbb (tehát kifigurázható) elemeit, ugyanakkor jellegénél fogva a diskurzusok polifóniájára is felhívja a figyelmet.

„Fiume! Te bíbor korall signora Ádria nyakán! Te igazgyöngy principessa di Quarnero fülében! Gyémántnak mondanálak, ha briliáns nem volnál; solitairenek, ha annyian nem zavartuk volna magányodat. Te napvilágra hozott holdvilág! Te keletbe ójtott nyugat s aztán a nyugatba visszaójtott kelet! Santa Evviva legyen veled. [...] Mert ha hajdan Magyarország meghódította Fiumét, ugy most Fiume hódította meg magyar Országot. Hódoló hódítás, hódító hódolás. Fiumének magyar neve ezentúl: Hódí-

⁶⁵ Kereskedő város-e Fiume? *Magyar Tengerpart* 1893. február 5. 3.

⁶⁶ Albert 2000.

tó-Mező-Vásárhely. Nem iszunk többé érmellékit, mióta tenger mellékit ittunk. [...] Mily napok! Mily éjek! Örökös gála-rabság [...], mely a legnagyobb szabadság. Ki is tud ugy honneuröket csinálni, mint Fiume? Ő hon-öröket, mi honvédeket! Ami ugyanaz, de egészen más. Az országos képtár összes Giottóit oda adnám egy Ciot-táért [Giovanni Ciotta Fiume polgármestere volt 1872 és 1896 között]. Csak egy hang zavarta az általános összhangot. Mikor megérkeztünk, fütty hallatszott. A vonat mozdonyától jött. Egy magyar vaspályatársulat mozdonyától. E botrányos tettért a magyar kormány vonja meg tőle az állami segílyt. Ez hát a híres Ádria! Fiume tulajdonkép Adrianopolis. Íme a kikötő! Mily pleonasmus! Hiszen ki köt ki velünk, ha ilyen kikötőnk van? Ezt gyarapítsuk, és mindenünk lesz, még amerikai gyarmatunk is. [...] Íme a magyar tenger! A fiumei Balaton! Ott, hol a zöld fehérre pirul, ott kéklík a szemhatár. Azon tul terjed a nagy Ésatöbbi. Bejózanodva mereng el a magyar szem ezen a jáczintos rónán, melynek rónai jáczintjait már Homér dicséri. [...] Innen belátni az egész keleti kérdést, melyre még most sincs nyugati felelet. A kétfejű sas innen ellát egész Albániáig. Egy montenegrói világbirodalom réme lábogatja keresztül-kasul a Quarnerót. [...] »Evviva Fiume!«⁶⁷

A szöveg egyértelműen azt a beszédmodot figurázza ki, amelyben a Fiume iránti határtalan lelkesedés nyilvánul meg, és annak minden jellemző elemét föl-sorolatja. Utal az olasz kultúra iránti csodálatra, ami a Fiuméről szóló szövegek egy általam ebben a tanulmányban nem elemzett, de állandó eleme. A *Magyar Tengerpart* hasábjain rendszeresen olvasható, hogy Fiume kulturális küldetése az olasz és a magyar kultúra közötti közvetítés, annak bizonygatása kíséretében, hogy a magyar kultúra egyenértékű az olasszal (és általában bármely civilizációéval). A rövid szövegben megjelenik mind a vasút, mind a kikötő mint a Fiuméről szóló cikkek állandó, kötelező eleme, valamint a kikötőnek tulajdonított nemzetgazdasági jelentőség eltúlzása („mindenünk lesz, még amerikai gyarmatunk is”). A „fiumei Balaton” kitétel, mint fentebb jeleztem, annak jeleként értelmeztem, hogy a tengerpart nemzetiesítése nem egyértelmű sikertörténet. Humoros formában utalás történik arra is, amit ma etnocentrizmusnak hívnánk: a „nem magyar tenger” iránt tanúsított érdektelenség („Azon tul terjed a nagy Ésatöbbi”). Végül a magyar birodalmi ábrándok kifigurázása is terítékre kerül. Annyi következtetés egy ilyen szövegből mindenképpen levonható, hogy a tér nemzetiesítésének kísérletét nem fogadta mindenki egyaránt kritika nélkül, és hogy az erre tett erőfeszítések által kialakított beszédmod bizonyos visszasságai a kortársak számára is érzékelhetőek voltak.

További kételyek ébredésére adhat okot a diskurzus széles körben való elterjedtségével kapcsolatban az is, hogy a szerzők, akiknek a munkáira támaszkodtam elemzésem során, rendkívül szűk körből kerültek ki. A Magyar Földrajzi Társaság tagjai közül tulajdonképpen csak ketten, Erődi Béla és Havass Rezső foglalkoztak viszonylag rendszeresen horvát vagy magyar–horvát tájakkal, és a Fiuméről szóló

⁶⁷ Tengerre magyar! Egy budai dalármázó fiumei levele. *Borsszem Jankó* 1881. június 12. 2.

maroknyi útleírás szerzői között is ott vannak. A *Magyar Tengerpart* vezércikkeit szinte kizárólag Fest Aladár írta, és gyakran panaszkodott arról, hogy a fiumei viszonyok Budapesten teljesen ismeretlenek az újságolvasók előtt.

Igyekeztem bemutatni milyen, elsősorban a földrajztudomány által teremtett diskurzusok álltak annak szolgálatában, hogy a magyar–horvát tenger mellék bekerüljön a nemzetiesített tájak közé, és azok hierarchiájában elfoglalja a nemzetgazdaságban betöltött szerepe által számára kijelölt helyet. E beszédmód megteremtésének ismertetése újfent példázza az intézményesülő földrajztudomány sajátos szerepét a magyar nemzetépítés folyamatában. Ezeknek a diskurzusoknak a befogadásáról, sikeréről vagy kudarcairól azonban csak közvetve – például paródiájuk által – kaphatunk rendkívül vázlatos képet.

FORRÁSOK

- Bedő Albert 1866: Milyen a Karst? *Erdészeti és Gazdászati Lapok Közlönye* (5.) 6. 275–277.
- Cholnoky Jenő [1939]: *A Földközi-tenger*. Budapest.
- Dezső Béla 1881: A magyar-horvát szigettenger. *Földrajzi Közlemények* (9.) 4. 137–148.
- Fest Aladár 1893a: Fiume kulturális hivatása. *Magyar Tengerpart* 1893. február 19. 1–4.
- Fest Aladár 1893b: Mit akarunk? *Magyar Tengerpart* 1893. január 1. 1–2.
- Fest Aladár 1893c: Budapest és Fiume. *Magyar Tengerpart* 1893. március 5. 1–2.
- Fest Aladár 1893d: Fiume és a millenium. *Magyar Tengerpart* 1893. február 12. 2.
- Fiume, a magyar tengerpart fővárosa. *Vasárnapi Újság* 1861. március 24. 136–137.
- Fordulat a fiumei horvát gimnázium ügyében. *Budapesti Hírlap* 1893. január 11. 3.
- Havass Rezső 1878: A károlyváros-fiumei vasútvonal ismertetése tájképi szempontból. *Földrajzi Közlemények* (6.) 5. 153–165.
- Herman Ottó 1877: Adriai képek. *Vasárnapi Újság* 1877. január 28. 55.
- Jakab Elek 1881: *A magyar Fiume*. Budapest. (röpirat)
- Kereskedő város-e Fiume? *Magyar Tengerpart* 1893. február 5. 3–4.
- Rákóczy Sándor 1880: A Karsztról és népeiről. *Földrajzi Közlemények* (8.) 6. 288–301.
- Sz. S. [Szabó Samu?] 1893: A magyar „Adria”. *Magyar Tengerpart* 1893. január 1. 3.
- Székely Mihály 1880: A Karst-hegység erdészeti viszonyairól. *Erdészeti Lapok* (19.) 4. 235–249.
- Sziklay János – Borovszky Samu (szerk.) 1900: *Fiume és a magyar-horvát tengerpart*. (Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája: a magyar korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája). Budapest.
- Tengerre magyar! Egy budai dalármázó fiumei levele. *Borsszem Jankó* 1881. június 12. 2.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Albert Réka 1997: *Tájak és nemzetek. Kísérlet a „nemzeti táj” fogalmának antropológiai megközelítésére.* Budapest.
- Albert Réka 1998: *Le „paysage national” hongrois. Genèse d’un imaginaire aux XVIIIe–XXe siècles.* Budapest.
- Albert Réka 1999: *La Grande Plaine hongroise, symbole national. Genèse d’un imaginaire, XVIIIe–XXe siècles.* In: Lagrave, Rose-Marie (dir.): *Villes et campagnes en Hongrie XVIe–XXe siècles.* (Les Cahiers de l’Atelier 1.) Budapest, 11–35.
- Albert Réka 2000: Kísérlet egy esszencialista nemzeti képzet antropológiai megközelítésére. *Korall* (10.) 38. 26–40.
- Appadurai, Arjun 2001: A lokalitás megteremtése. *Regio* (12.) 3. 3–31.
- Biondich, Mark 2000: *Stjepan Radić, the Croat Peasant Party, and the Politics of Mass Mobilization, 1904–1928.* Toronto.
- Blais, Héléne 2013: Reconfigurations territoriales et histoires urbaines. L’emprise spatiale des sociétés coloniales. In: Singaravélou, Pierre (dir.): *Les empires coloniaux. XIXe–XXe siècle.* Paris, 169–215.
- de Margerie, Emmanuel – Raveneau, Louis 1900: La cartographie à l’exposition universelle de 1900. *Annales de Géographie* (48.) 385–412.
- Detrez, Raymond 2002: Colonialism in the Balkans. Historic Realities and Contemporary Perceptions. *Kakanien Revisited*. <http://www.kakanien.ac.at/beitr/theorie/RDetrez1.pdf> (Utolsó letöltés: 2015. november 1.)
- Donia, Robert J. 2007: Proximate Colony: Bosnia-Hercegovina under Austro-Hungarian Rule. *Kakanien Revisited*. <http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/rdonia1.pdf> (Utolsó letöltés: 2015. november 1.)
- Fried Ilona 2001: *Emlékek városa – Fiume.* Budapest.
- Hajdú Zoltán 2003: *Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésnek problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra.* (Balkán Füzetek 1.) Pécs.
- Ilyés Zoltán 2010: Etnicitás és szimbolikus geográfia. A táj kisajátítása, különösen határvidékek, kontaktzónák esetén. In: Feischmidt Margit (szerk.) 2010: *Etnicitás, különbségteremtő társadalom.* Budapest, 114–125.
- Keményfi Róbert 2010: Földrajzi tér és etnicitás. A kritikai geográfia tanulságai. In: Feischmidt Margit (szerk.) 2010: *Etnicitás, különbségteremtő társadalom.* Budapest, 94–113.
- Kiss Gy. Csaba (szerk.) 2008: *Adriai képek, magyar útirajzok.* Budapest.
- Myers, Garth Andrew 2003: *Verandahs of Power. Colonialism and Space in Urban Africa.* New York.
- Oroszi Sándor 1986–1987: Karsztfásítás az Osztrák–Magyar Monarchiában, különös tekintettel a horvát tengeremlélére és Fiume városára. In: Für Lajos (szerk.): *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei 1986–1987.* Kecskemét, 469–494.
- Pavličević, Dragutin 1980: *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj.* Zagreb.
- Rabinow, Paul 2006: *Une France si moderne: Naissance du social, 1850–1950. Essai.* Paris.
- Ruthner, Clemens 2002: Central Europe Goes Postcolonial: New Approaches to the Habsburg Empire around 1900. *Cultural Studies* (16.) 6. 877–883.

- Ruthner, Clemens 2008: Habsburg's Little Orient. A Post/Colonial Reading of Austrian and German Cultural Narratives on Bosnia-Herzegovina, 1878–1918. *Kakanien Revisited*, online: <http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/cruthner5.pdf> (Utolsó letöltés: 2015. november 1.)
- Said, Edward W. 2000: *Orientalizmus*. Budapest.
- Sokcsévits Dénes 2011: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest.
- T. Szabó Levente 2008: *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*. Kolozsvár.
- Verdery, Katherine 1979: Internal Colonialism in Austria-Hungary. *Ethnic and Racial Studies* (2.) 3. 378–399.